

КАТЭГОРЫЯ ТЭМПАРАЛЬНАГА ДЭЙКСІСА І СРОДКІ ЯЕ ВЫРАЖЭННЯ Ў ЛЕКСІЧНАЙ СІСТЭМЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

В. А. Арцёмава

Сучасная лінгвістыка характарызуецца асаблівай цікавасцю да праблем маўленчых зносін. Катэгорыя дэйксіса як указанне на асноўныя кампаненты тыповай маўленчай сітуацыі – удзельнікаў (персанальны дэйксіс), месца (прасторавы дэйксіс) і час (тэмпаральны дэйксіс) – неаднаразова становілася прадметам дыскусіі ў лінгвістычных штудыях. Мэтай дадзенага даследавання выступіла дыферэнцыяцыя, класіфікацыя і сістэматызацыя беларускіх лексічных сродкаў выражэння катэгорыі тэмпаральнага дэйксіса, а таксама аналіз спецыфікі яе актуалізацыі ў розных лексіка-граматычных класах слоў.

Today linguistics is characterized by the specific interest to the problems of speech communication where deixis as an indicator to the main components of a typical speech situation – participants (personal deixis), place (spatial deixis) and time (temporal deixis) – ensures the simultaneous perception of communicators' speech interaction. The aim of this research is to carry out the differentiation, classification and systematization of Belarusian lexical means for the expression of temporal deixis as well as to reveal the specificity of its actualization in various lexical and grammatical word classes.

К л ю ч а в ы я с л о в ы: тэмпаральны дэйксіс; указанне; намінацыйны і дэйктычны кампаненты значэння; дэйктычны парытэт.

Key words: temporal deixis; index; nominative and deictic components of the meaning; deictic parity.

На сучасным этапе развіцця лінгвістычная навука характарызуецца ростам цікавасці да дэйксіса як катэгорыі, што не знайшла адназначнага тэарэтычнага асэнсавання. Дэйксіс традыцыйна разумеецца як указанне на асноўныя кампаненты тыповай маўленчай сітуацыі – удзельнікаў (персанальны дэйксіс), месца (прасторавы дэйксіс) і час (тэмпаральны дэйксіс), што забяспечваюць дэйктычны парытэт зносін – сінхроннасць успрымання маўленчага ўзаемадзеяння камунікантаў [5].

Праблема тэмпаральнага дэйксіса як спосабу моўнай намінацыі неаднаразова становілася прадметам дыскусіі ў лінгвістычных штудыях [12; 13; 14; 15]. За апошнія гады былі праведзены шматлікія даследаванні, прысвечаныя аналізу функцыянавання актуалізатараў тэмпаральнага дэйксіса ў розных мовах свету: англійскай [6], аварскай [1], армянскай [11], рускай [2], даргінскай і нямецкай [8]. Разам з тым у айчынным і замежным мовазнаўстве практычна адсутнічаюць пра-

цы, накіраваныя на цэласнае, комплекснае апісанне гэтай катэгорыі ў лексічнай сістэме беларускай мовы, паколькі даследаванні вядуцца ў асноўным з боку прыватных аспектаў праблемы.

Тэмпаральны дэйкіс грунтуецца на арыентацыі адносна пункту адліку – дэйктычнага цэнтра, які прадугледжвае магчымасць вымярэння часавых адрэзкаў ад гэтага пункта. У сучаснай лінгвістыцы падобнымі дэйктычнымі цэнтрамі могуць выступаць час маўлення (speech time), час падзеі (event time) і пункт адліку ў часе (reference time) [14]: 1) Пеця чытае раман – сумяшчэнне ўсіх трох часавых пунктаў адліку; 2) Пеця чытаў раман – час падзеі папярэднічае пункту адліку, які супадае з часам маўлення; 3) Калі я прыйшоў, Пеця ўжо прачытаў раман – нятоенасць усіх трох пунктаў адліку [3, с. 276]. Аднак, на думку Г. А. Золатавай, гэта паняцце вельмі рухомае і залежыць ад волі моўцы, які сам вырашае, размясціць гэты «назіральны пункт» непасрэдна ў сітуацыі, што адбываецца, ці разгледзець яе ў прошлай часавай плоскасці [7, с. 322].

Рухомасць паняцця пункту адліку ў механізме часавай арыентацыі Г. Рэйхенбаха заахвоціла Ю. Д. Абрэсяна ўвесці дадатковы параметр для апісання тэмпаральных значэнняў у мовах свету – «час моўцы» – кантынуум, у якім суб'ект камунікацыі ўяўляе сябе ў дадзены момант [3, с. 283]. У нашым даследаванні мы разглядаем тэмпаральны дэйкіс у шырокім сэнсе – як указанне на час і часавы парадак падзей, дзеянняў і з'яў навакольнага свету.

Складаная сістэма часавых адносін аб'ектыўнай рэчаіснасці абумоўлівае ўжыванне рознаўзроўневых моўных сродкаў, сярод якіх менавіта лексічныя адзінкі (ЛА) з'яўляюцца базавымі актуалізатарамі часавых параметраў моўнага акта. Матэрыялам для нашага даследавання паслужылі дэфініцыі 200 дэйктычных лексем з тэмпаральнай семантыкай, адабраных метадам суцэльнай выбаркі з «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» [10]. На аснове тэматычных класіфікацый дэйктычных слоў з указаннем на час даследчыкаў В. С. Андрэевай [2], А. Л. Ерзінкян [6], С. А. Чалабян [10] намі была распрацавана таксаномія гэтай катэгорыі ў выглядзе лексіка-семантычнага поля тэмпаральнага дэйкіса (ЛСПТД). Асновай пабудовы дадзенага поля выступае наяўнасць агульнай семантычнай прыметы ўказання на часавыя параметры ў сэнсавай структуры ЛА.

Крытэрыямі адбору слоў з дэйктычным тэмпаральным значэннем выступілі канкрэтызатары, што вызначаюць месца дадзенага слова ў адпаведным яму мікраполі [6, с. 76]: *перад, раней* – у словах з семантыкай указання на папярэднасць пункту адліку, што складаюць **мікраполе папярэднасці** (МПп), *адначасова, зараз* – у словах з семан-

тыкай указання на адначасовасць з пунктам адліку, што канстытуюць мікраполе **адначасовасці** (МАдн), *потым, пазней* – у словах з семантыкай указання на паслядоўнасць пасля некаторага пункту адліку, што ўтвараюць мікраполе **паслядоўнасці** (МПас). Выбар дадзеных лексем у якасці індикатараў тэмпаральнага дэйкіса абумоўлены вядучым становішчам сэнсавага кампанента ‘ўказанне на час’ у іх семантычнай структуры і перадачай тэмпаральнага значэння ў найбольш абагульненым выглядзе [6, с. 76]. Тэматычная структурацыя лексіка-семантычнага поля тэмпаральнага дэйкіса выглядае наступным чынам:

1. Папярэднасць:
 - 1.1. З указаннем на аддаленасць ад моманту маўлення:
 - 1.1.1. Даўно (*калісьці* ‘некалі ў мінулым, даўно’);
 - 1.1.2. Нядаўна (*нядаўна* ‘не так даўно’);
 - 1.2. Без указання на аддаленасць ад моманту маўлення (*раней* ‘да пэўнага моманту’).
2. Адначасовасць (*зараз* ‘адначасова з чым-небудзь’).
3. Паслядоўнасць:
 - 3.1. З указаннем на аддаленасць ад моманту маўлення:
 - 3.1.1. Хутка (*прама* ‘адразу, зараз’);
 - 3.1.2. Няхутка (*пазней* ‘праз некаторы час, потым’);
 - 3.2. Без указання на аддаленасць ад моманту маўлення (*далейшы* ‘наступны’).

Варта адзначыць колькасную асіметрыю вылучаных мікрапалёў: МПап прадстаўлена 105 ЛА (52,5 %), МА – 37 ЛА (18,5 %), МПас – 58 ЛА (29 %). Такое нераўнамернае размеркаванне прааналізаваных лексем можна растлумачыць большай вядомасцю і важнасцю мінулых падзей для чалавека і, такім чынам, значным драбленнем прошлага часу ў мове ў параўнанні з гіпатэтычнай будучыняй.

Нязначная колькасць лексічных адзінак у мікраполі адначасовасці абумоўлена тым, што «цяперашні час ёсць толькі мяжа паміж прошлым і будучым, якія з’яўляюцца некаторымі абласцямі і бязмежна распраціраюцца ў процілеглых кірунках» [9, с. 337]. З гэтай прычыны ўказанне на адначасовасць не атрымлівае значную актуалізацыю ў мове.

У нашым даследаванні для аналізу сродкаў і спосабаў выражэння ўказання на час у семантыцы ЛА выкарыстоўваецца тыпалогія дэйктычнага значэння, распрацаваная А. Л. Ерзінкян [6] і апрабаваная ў працах С. А. Чалабян [11]. Адабраны матэрыял падвяргаўся аналізу:

- 1) па спосабе намінацыі: дэйктычны (уся семантыка слова: *зараз* ‘у цяперашні момант, у гэты час, цяпер’) і змешаны (узаемадзеянне дэйктычнага кампанента з намінатывым: *учора* ‘ў дзень, які папярэднічае сённяшняму’);

2) тыпе арыентацыі: суб'ектыўны (арыентаванне адносна каардына-ту моўнага акта – моўцы, месца і часу маўлення: *цяпер* 'цяпер, у гэты момант'), аб'ектыўны (суаднясенне з другім пунктам адліку і адлю-страванне часовага аспекту суадносін падзей, з'яў, дзеянняў навакольнай рэчаіснасці: *позна* 'пасля звычайнага, устаноўленага часу'), суб'ек-тыўна-аб'ектыўны (адначасовае ўказанне на каардынаты моўнага акта і аб'ектыўныя часовыя характарыстыкі прадметаў, з'яў, падзей: *заўтра* 'на наступны дзень пасля сённяшняга');

3) спосабе выражэння: экспліцытны (фармальныя паказчыкі дэйксі-са – прэфіксы: *сучасны* 'які мае дачыненне да цяперашняга часу, да сва-ёй эпохі', дзе прэфікс *су-* мае значэнне 'збліжэнне, супадзенне ў часе') і імпліцытны (фармальна не маркіраваны: *тут* 'у гэты час, гэты мо-мант, тады').

Як паказаў аналіз фактычнага матэрыялу, у корпус ЛСПТД увахо-дзяць словы, што не ўтвараюць аднастайнага фармальнага і функцыя-нальнага класа. Асноўны разрад слоў для пазначэння часу ва ўсіх трох вылучаных мікрапалях складаюць прыслоўі (63 ЛЕ, 31,5 %) з суб'ек-тыўнай (*тады* 'ў той час, у той момант у мінулым ці будучыні; не ця-пер'), суб'ектыўна-аб'ектыўнай (*нядаўна* 'не так даўно') і аб'ектыўнай арыентацыяй.

Прыслоўі з аб'ектыўнай арыентацыяй утвараюць самую вялікую ў колькасных адносінах групу, дзе кропкай адліку выступае прынятая норма як некаторы ўстаноўлены або прызначаны тэрмін (*рана* 'да вы-значанага або патрэбнага часу', *позна* 'пасля звычайнага, устаноўленага часу'): *Снедалі рана, як снедаюць звычайна перад дарогай (Я. Брыль). Участак быў засеяны позна, у чэрвені, і цяпер авёс толькі пачаў вы-ходзіць у трубку (А. Асіпенка).*

Асноўным спосабам намінацыі ў групе дэйктычных тэмпаральных прыслоўяў выступае змешаны тып: напрыклад, у семантыцы прыслоўя *сёння* 'ў гэты дзень' узаемадзейнічаюць намінатыўная ('частка сутак, час ад усходу да заходу сонца, з раніцы да вечара') і дэйктычная функ-цыі (указанне на стаўленне дадзенага перыяду часу да моманту гавор-кі – адначасовасць, выражаная ў дэфініцыі словам *гэты*).

Чыстымі дэйктыкамі (4,8 %), якія ў колькасным дачыненні значна саступаюць прыслоўям са змешаным тыпам намінацыі (95,2 %), з'яўля-юцца займеннікавыя прыслоўі часу з арыентацыяй адносна асноўных кампанентаў сітуацыі – моманту маўлення: *зараз* 'у цяперашні момант, у гэты час', *цяпер* 'цяпер, у гэты момант', *тады* 'ў той час, у той момант у мінулым ці будучыні, не цяпер', *тут* 'у гэты час, у гэты момант': *Усе цяпер на копцы бульбы, / Дораг зараз кожны дзень (П. Панчанка); Ма-*

лая, шчупленькая, дзіця яшчэ была **тады** Волька (Л. Калюга); **А тут** якраз і гаспадыня, / надзеўшы сукню для гасцей, / Шыбуе важна, як гусыня, / ветласць сыплецца з вачэй (Я. Колас).

Часавы дэйктычны кампанент эксплікуецца не толькі ў семантыцы тэмпаральных прыслоўяў, але і ў значэнні прыметнікаў (56 ЛЕ, 28 %). Як паказаў аналіз фактычнага матэрыялу, да слоў з высокай ступенню дэжыктычнасці належаць прыметнікі з суб'ектыўнай арыентацыяй семантыкі (цяперашні 'які існуе цяпер, мае дачыненне да сучаснасці'): *А якія цяжкасці перамаглі! Хіба **цяперашнія** маладыя ведаюць што-небудзь падобнае?* (К. Крапіва). Прыметнікі з указаннем на аб'ектыўныя часавыя характарыстыкі прадметаў і з'яў рэчаіснасці складаюць большасць сярод слоў дадзенага функцыянальнага класа і характарызуюцца экспліцытным выражэннем тэмпаральнага дэйксіса (прэфіксы ды-, су-, пасля-: даваенны, сумесны, пасляваенны): *Тут быў і **даваенны** старшыня калгаса Пётр Гірыловіч з жонкаю, бацька ацалелага трынаццацігадовага Колі* (А. Адамовіч); *Вунь колькі год мінула, а ўсё ж не забываюцца тыя сустрэчы ў вулачцы і **сумесны** паход у поле* (М. Лупсякоў); *Я часта прыгадваю далёкую, **пасляваенную** вясну* (М. Ракітны).

Дзеясловам з указаннем на час (42 ЛЕ, 21 %) уласцівы суб'ектыўна-аб'ектыўны (мадэрнізаваць 'удасканаліць у адпаведнасці з новымі патрабаваннямі') і аб'ектыўны тыпы арыентацыі семантыкі (супасці 'адбыцца адначасова з чым-небудзь'), выражаныя экспліцытна, дзе каранёвая марфема называе дзеянне, а прэпазітыўная марфема, якая прадугледжвае наяўнасць тэмпаральнага цэнтра каардынацыі, мадыфікуе значэнне дзеясловаў у часавым плане: напрыклад, прэфікс *прад-* удакладняе значэнне дзеяслова чуваць 'спазнаць органамі пачуццяў' (*прадчуваць* 'загадзя адчуваць; мець прадчуванне чаго-небудзь'), су- са значэннем адначасовасці мадыфікуе семантыку дзеяслова існаваць 'быць у наяўнасці' (*суіснаваць* 'быць у наяўнасці адначасова з чым-небудзь'): *Трывожна заплакала кнігаўка на балоце, мабыць, **прадчуваючы** холад* (Р. Шчарбатаў); *Жывучы на адной планеце, мы мусім суіснаваць, таварышы «левыя»!* (І. Шамякін).

Выяўлена, што найменшая ступень дэйктычнасці ўласціва назоўнікам (39 ЛЕ, 19,5 %), у асноўным вытворным ад дзеясловаў і прыметнікаў, якія прадстаўляюць сабой змешаны тып намінацыі, дзе дэйктычны кампанент часу, ускладнены назыўным, выражаецца экспліцытна: напрыклад, прэфікс *пярэд-* са значэннем 'папярэдні' ў лексеме *пярэдадзень* 'час, які папярэднічае якой-небудзь падзеі, з'яве, даце': **Пярэдадзень** Вялікай французскай рэвалюцыі азнаменаваўся дзейнасцю філосафаў-асветнікаў (Ю. Пшыркоў).

Дэйтчыным назоўнікам уласціва перавага аб'ектыўнага тыпу арыентацыі (*паслядзеянне* 'з'ява, якая заключаецца ў тым, што ўздзеянне чаго-небудзь выяўляецца не толькі ў момант прымянення, але і ў наступных стадыях') над суб'ектыўным (*сучаснасць* 'сучасная эпоха') і суб'ектыўна-аб'ектыўным тыпамі (*учора* 'мінулы дзень'): **Паслядзеянне** глыбокага рыхлення на ўраджайнасць ячменю (другой культуры севазвароту) прыкметна зніжалася (В. Барташэвіч); «Дзівак, – зноў падумаў Алесь. – Бяскрыўдны запылены дзівак. Корпаецца ў рукапісах, ведае, відаць, усё да дробязі пра Беларусь і Літву, жыве старажытнасцю і пляваць хоча на **сучаснасць**. Архіўны юнак» (У. Караткевіч); **Учора** не дагоніш, ад заўтра не ўцячэш (Прыказка).

Характэрнай асаблівасцю прааналізаваных лексічных адзінак з'яўляецца спалучэнне часавага дэйксіса з прасторавым ў семантыцы прыслоўяў (*далёка* 'аб значнай адлегласці да каго-, чаго-небудзь; аб хуткім надыходзе якога-небудзь часу'), прыметнікаў (*наступны* 'які надыходзіць непасрэдна пасля каго-небудзь, чаго-небудзь; бліжэйшы па чарзе'), дзеясловаў (*супадаць* 'адбывацца адначасова з чым-небудзь; сумяшчацца ўсімі пунктамі пры накладанні; аб геаметрычных фігурах, лініі'), назоўнікаў (*аддаленасць* 'знаходжанне на далёкай адлегласці ад каго-, чаго-небудзь у прасторы або часе'). Падобная асаблівасць семантыкі тэмпаральных дэйктычных слоў, якія складаюць 9,7 % ад усёй прааналізаванай выбаркі, адлюстроўвае непарыўнае дыялектычнае адзінства прасторы і часу.

Такім чынам, тэмпаральны дэйксіс як указанне на адну з асноўных каардынат камунікацыі – час – у беларускай мове эксплікуецца ў семантыцы лексем розных лексіка-граматычных класаў – прыслоўяў, прыметнікаў, дзеясловаў і назоўнікаў, якія характарызуюцца пераважна змешаным спосабам намінацыі з узаемадзеяннем намінатываўнай і дэйктычнай функцый і выражанай экспліцытна аб'ектыўнай арыентацыяй семантыкі.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Азиева С. О. Выражение темпорального дейксиса в системе указателей в английском и аварском языках [Электронный ресурс] // Современные проблемы науки и образования. 2007. № 3. С. 56–63. URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=396> (дата обращения: 10.01.2017).

2. Андреева О. С. Актуализационный потенциал базовых языковых дейктиков пространственно-временной семантики : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 ; Барнаул. гос. пед. ун-т. Барнаул, 2005.

3. Апресян Ю. Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира [Электронный ресурс]. URL: http://lib.herzen.spb.ru/text/yakovleva_131_226_233.pdf4 (дата обращения: 15.01.2017).
4. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл. Л. : Наука, 1978.
5. Дымарский М. Я. Проблемы текстообразования и художественный текст (на материале русской прозы 19–20 вв.) [Электронный ресурс]. URL: <http://linguistics-online.narod.ru/index/0-245> (дата обращения: 10.01.2017).
6. Ерзинкян Е. Л. Дейктическая семантика слова. Ереван : Изд-во Ереван. ун-та, 1988.
7. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М. : Едиториал УРСС, 2001.
8. Магомедова А. К. Лексические средства выражения пространственного и темпорального дейксиса даргинского и немецкого языков : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 ; Махачкала : Дагестан. гос. пед. ун-т. Махачкала, 2009. 24 с.
9. Смирницкий А. И. Морфология английского языка. М. : Изд-во лит. на иностран. яз., 1959.
10. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы [Электронны рэсурс]. URL: <http://www.skarnik.by/tsbm> (дата звароту: 10.01.2017).
11. Чалабян С. А. Особенности категории временного дейксиса : на материале армянского и английского языков : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 ; Ереван. гос. ун-т. Ереван, 1991.
12. Deictic Conceptualization of Space, Time and Person / ed. F. Lenz. Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2003.
13. New Essays in Deixis: Discourse, Narrative, Literature / ed. K. Green. Amsterdam ; Atlanta, GA : Rodopi, 1995.
14. Reichenbach H. Elements of Symbolic Logic. N.-Y. : Macmillan, 1947.
15. Speech, Place and Action: Studies in Deixis and Related Topics / edc.: Jarvella R. J. and W. Klein. Chichester : John Wiley & Sons, 1982.

В. А. Арцёмава. Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт
V. A. Arstiomava. Minsk State Linguistic University
e-mail: artimosha2008@rambler.ru